

ЕТНІЧНО-ПОБУТОВІ АРХЕТИПИ НАРОДНОЇ ПІСНІ В КОНТЕКСТІ НОВІТНЬОІСТОРИЧНОЇ ФОЛЬКЛОРНОЇ СВІДОМОСТІ

Загальна картина реалізації архетипно-образної системи календарно-обрядових пісень у її динаміці і трансформації була б неповною без розгляду її проекції на новітньоісторичну фольклорну свідомість. Зрозуміло, що з часом вплив первинної архетипності у піснях зменшувався. Міфологічна система послаблювалася, а соціальний фактор вніс нові корективи у конструкцію свідомісного сприйняття дійсності. У цьому і виявляється генеза та еволюція народної творчої свідомості, яка пройшла шлях від “зачинених” (міфологічних) жанрових конструкцій (міфи) до форм постійних образних архетипів, де під колективно-авторськими стереотипами ми фактично фіксуємо початки дистанційованого мислення. Побутово-етнографічні архетипи (природа, двір, інтер’єр хати, характеристики рослинного, тваринного світу) “вписуються” в новий свідомісний контекст. Постає питання, чи несуть вони магічний “акцент” як елемент цілісної магічної системи сприйняття світу? Спробуємо проаналізувати це, використавши аналіз етнічно-побутових архетипів уже новоісторичної народної пісенної свідомості. При аналізі застосуємо такі критерії і визначення:

- наявність магічно-архетипного (космогонічного) горизонту;
- магічно-архетипний горизонт з чітко виявленою етнічною специфікою;
- первинно-фольклорний горизонт з частковими міфоелементами;
- рослинний світ;
- тваринний світ;
- двір, інтер’єр хати;
- речі побуту (одяг, страви, знаряддя праці);
- людські типи (соціальна та статева диференціація);
- портретні характеристики;
- метеорологічні особливості;
- імена;
- населені пункти;
- часова диференціація;
- свідомісні критерії буття (категорії добра – зла; правди – неправди; щастя – лиха; родини – чужини; життя – смерті; поняття “дім”, “рід”, “Бог”).

Загалом такий аналіз дає виразну картину поступової ідентифікації фольклорного мислення, зокрема авторського (колективно-авторського) елемента на рівні вироблення чіткої соціальної свідомості і відходу (спочатку часткового) від міфосвідомісних конструкцій.

Дослідження магічно-архетипної (космогонічної) структури поетичного народного мислення у родинно-побутових, соціально-побутових та історичних

піснях не дає послідовної фіксації цієї структури, вона виявляється лише в окремих залишках, постає як вкраплення. Архетипно-образні структури прадавнього рівня фіксуються на магічно-архетипному горизонті з чітко виявленою етнічною специфікою та рівні первинно-фольклорного горизонту з частковими міфоелементами. Для пісень календарно-обрядових, родинно-побутових, соціально-побутових та історичних характерна спільна “зведеність” у систему, спорідненість “рослинного і тваринного світу з людиною”.

Крім того, спостерігаються у пісенних текстах різні форми діалогічності людини з природою, птахами. Справді “казкова логіка”, як визначив це явище Я.Голосовкер [3]. У родинно-побутових піснях часто подається діалог з зозулею, зокрема про судженого у пісні “Прилетіла зозуленька”: “Сім день ждати, сім не кувати” [6, с. 223]. А у пісні “Очерет лугом гуде” створюється своєрідне магічне тло: “Очерет лугом гуде, сова річкою бредє” [6, с. 276], що вказують на їх тісний зв’язок з найдавнішими архетипно-образними конструкціями замовлянь, витоки яких слід шукати у міфосвідомості праукраїнців.

У пісні “Ой з-за гори вітер віє” [6, с. 303] архетипний образ “вітру” сприяє створенню природного магічного тла, що у контексті пісні постає як навіювання долі і зумовлює все, що відбувається у житті, бо фатум долі як такий у міфосвідомості мислиться як невідворотний.

Ми простежуємо як у пісні “Вийду на гору, гляну на море” [6, с. 371] виокремлюються архетипи: гора, море – це своєрідні просторові домінанти найвищого споглядання долі, межові або рубіжні точки, які часом символізують перепони, перешкоди на життєвому шляху, унеможливають прихід щасливої долі.

Своєрідно виявляється архетипіка у соціально-побутових піснях новітніх часів, записаних від Явдохи Зуїхи, зокрема у пісні “Чорна хмара наступає” [6, с. 640]. Архетипний образ „чорної хмари” постає як передвісник негараздів, що зумовлені фатумом долі:

Чорна хмара наступає,
Дрібен дощик крапає.

Чумак ярма нариває
Та в дорогу виїжджає.

— Ой ти, чумак, ти, ледащо,
Пропив воли нізащо.

— Ой я, чумак нещасливий,
Йду додому ледве живий [6, с. 640].

У пісні “Терном, терном, битая доріжечка” [6, с. 652], власне, через архетип, “зарослої терном доріжки”, передається запрограмованість долі, її невідворотність, що закріплено у міфосвідомості праукраїнців, якою ніхто не повертається, яка стала символом розлуки, забуття, смерті.

— Ой ти, сину, ти, дитино моя!
А де ж твоя люба, мила дружина?

— В чистім полі висипана могила,
Ой там моя люба, мила дружина,

Ой там моє і їження, і пиття,

Усе ж моє, моє вічнеє життя [6, с. 652].

У пісні “Ой полину, полину, полинова трава” [6, с. 660] архетип “чисте поле” постає як міфологема долі, а у пісні “Послала мене мати” [6, с. 685] подається діалог з долею як життєвою домінантою.

Хтось у лісі гукає,
Дівка долі шукає

Обізвалася доля
Коло синього моря:

— Ти свою, дівча, долю
В п’ятницю проспівала [6, с. 685].

У інших піснях лиха доля або прогнозується чи передбачається, до прикладу, пісня “Пийте, люди, горілочку” (“Як прийде лиха година”) [6, с. 707], або виступає невідворотним фатумом, втіленням життєвих негараздів, як це можна спостерігати у пісні “А ще сонце не заходило” (“бо в тебе лихая є долечка” [6, с. 688].

А ще сонце не заходило,
Як до мене щось приходило.
Приходила моя матінка,
Приходила моя рідная.

Вернись, вернись, моя рідная!
Пораднице моя вірная!

— Не вернуса, моя донечко,
Бо в тебе лиха долечка [6, с. 688].

У історичних же піснях, зокрема у пісні “Ой ти, Морозенку” [6, с. 609] фразами “перед двором сизий орел в’ється”, “рано-ранесечко став мак розпускатися”, “прилетіла зозуля і стала кувати” чітко акцентується на

архетипно-образному несвідомому, що зумовлене чи передбачене долею і виражається у природі, набуваючи різних форм віщувань.

Таким чином, можна стверджувати, що архетипно-образна система як вияв міфологічного у піснях новітньої фольклорної свідомості представлена своєрідним накладанням двох поясів – магічного, оскільки людина ще не вийшла з нього, і соціального. У цій комбінації свідомість і сприймає життя, і художньо інтерпретує його. У цій системі представлений рослинний, тваринний світ, етнічні екстер'єри, ландшафт і побут, які ще остаточно не звільняються від магічно-міфологічного пласту, що споріднює архетипіку ліричної пісні та історичної з архетипікою календарно-обрядових пісень.

Архетипні образи-денотати, характерні для образної свідомості українців, властиві пісням різних жанрів, але їх значення зумовлене контекстом. Це квіти і трави (мак, хміль, очерет, лобода, дурман-зілля, ромен-зілля); кущі (калина, лози); дерева (дуб, яблуня, явір); птахи (курка, півень, зозуля, сова, сокіл, гуси, орел, пава, голубка) та ін.

Свідомісну архетипно-образну зміну ілюструє пісня “Ой ти, Морозенку“:

Ой щось рано-ранесечко
 Став мак розпускаться,
 Мабуть, син мій Морозенко
 У неволю попався.

Ой з-за гори, з-за крутої
 Горде військо виступає,
 Попереду Морозенко
 Сивим конем грає.

Ой не вспів Морозенко
 На коника сісти,
 Обступили Морозенка
 Турецької війська [б. с. 609].

У тексті є цікава деталь автономної архетипно-образної системи, магічний план (магія віщування):

– Ой щось, браття, перед двором
 Сизий орел в'ється.
 Мабуть, мій син Морозенко
 Назад не вернеться [б. 610].

Цитований нами уривок з пісні “Ой ти, Морозенку“ ілюструє магічну функцію природних реалій, що ведуть своєрідний знаковий діалог з ліричним персонажем: мак розпускається – “мабуть, син мій, Морозенко, у неволю попав“, “Сизий орел в'ється“, “мабуть, мій син Морозенко назад не вернеться“

[6, с. 610], зозуля прилітає кувати – віщує про загибель Морозенка. Тобто всі деталі й означення функціонують точно і в історичній пісні також мають місце.

З тваринного світу найчастіше згадуються у піснях коні, воли, корови, вівці, собаки та інші, майже увесь тваринний етноряд став складовою образної свідомості українського етносу. Щодо коня, то магичність образу цієї тварини є беззаперечною. Він у більшості пісенних творів різних жанрів олюднений, здатний бути другом, порадником, помічником, посередником, свідком, передавати думки, віщувати, застерігати та ін. Що ж до архетипного образу волів, то вони виступають найчастіше як робоча свійська тварина та як мірило достатку або дбайливості господаря. Зокрема у пісні “Ой з-за гори вітер віє” [6, с. 303-304] говориться про неславоньку козака, що “робити не вміє” [6, с. 303] і дівчина ставить умову: “Як заслужиш штири воли, тоді оженися” [6, с. 303].

А от у пісні “Чорна хмара наступає” образом волів вимірюється дбайливість господаря, у пісні постає образ нерадивого чумака, що пропив воли, змарнував майно, тому приречений на бідність, знедоленість, він “ледве живий” [6, с. 640].

Пісня “В Ладжині вітер віє” викриває згубність тяжкої панщини: “Котрі мали по сім волів, то пішли з торбами” [6, с. 623]. Подібне згадування волів у текстах пісень має функціональний характер, образ не набуває смислових та асоціативних нашарувань. Це свідчить про те, що певна категорія образів тварин, птахів у календарно-обрядових, ліричних та історичних піснях мають магичний смисл, інша – функціональний. Деяким архетипам властиві обидві ознаки у пісенних текстах.

Виявлені в пісенних текстах архетипи дають підстави для висновку, що одним із найважливіших компонентів формування етнічних образних ознак свідомості українців було природне середовище. Воно представлене повністю як система природних реалій, що постають як факти образної свідомості народу. Це степ, гори, байраки, моря, луг, річка, дорога, гай, поле, долина, лиман, ліс. Домінантними образами-архетипами у цьому ряду є гора, поле, море, степ, що найчастіше і у піснях, і у дійсності представляють етнобуття і його природне середовище. Вони моделюють реальну і магичну структуру народного сприйняття світу. На цих закономірностях у ХІХ-ХХ ст. акцентували увагу серед інших і українські дослідники О. Бодянский [1], Ф. Колесса [4], М. Костомаров [5], І. Франко [8]. Якщо зважити на те, що міфологічне сприйняття було суцільно магичним, то всі архетипні образи природи несли символічну (магичну) функцію. Поступово ж вирізьбленням в них аналітичної функції рівень магичності (магичного підтексту та міфологічного) послаблювався. Досліджувані жанрові групи свідчать про таку еволюцію саме у розрізі наявності залишкових форм магичного образного впливу, зокрема у пісні “Очерет лугом гуде”:

Очерет лугом гуде,
 Сова річкою бреде.
 Підіймає сова крильця,
 Виглядає чорнобривця [6, с. 276].

Жодного реалістичного життя в тексті цієї пісні немає. Натомість маємо імпресіоністично-ірреальне нагромадження образів і вражень, продиктованих народною архетипікою. Тільки з її допомогою можна в такий химерний спосіб зліт у небо сполоханої чорноморцем сови.

У пісні “Породила мене мати” [6, с. 684] є рядки:

Породила мене мати
 В зеленій діброві,
 Дала мені стан козацький
 Та ще й чорні брови [6, с. 684].

У цих рядках образ зеленої діброви постає як символ щасливого та сприятливого середовища. Інші особливості цього народження, які повинні сприяти на його життєвому шляху, – портретні архетипи чоловічої вроди – стан козацький і чорні брови. В архетипічному плані подано й розчарування парубка в цих прикметах, бо як контраст усьому цьому на його життєвому шляху постає лиха доля:

Було мені, моя мати,
 Сих брів не давати,
 Було мені, моя мати,
 Щастя-долю дати [6, с. 684].

В історичних піснях природа представлена лаконічніше, а основний акцент робиться на історичній сюжетності. Проте природа зберігає виразний міфологічний потенціал і містить у собі магічну функцію. Тобто природа, всі її системи лишаються на архетипно-образному сприйнятті, але не акцентовано, а як нагадування, на першому ж плані подаються соціальні обставини, що впливають на долю ліричного героя чи вирішують її. Природа постає як знакова система, до якої людина повинна придивлятися і прислухатися, бо її реалії можуть віщувати, подавати знаки, застерігати чи повідомляти.

Якщо побутом у широкому розумінні назвати увесь комплекс життєвої сфери, що включає в себе місце проживання, речі побуту, одяг, страви, знаряддя праці, то ми маємо повну етнічну систему “життя українця”. Оскільки мовиться про “вписування” цих “побутових” елементів у архетипно-образне мислення, то, відповідно, ми можемо спостерігати своєрідну шкалу навантаження етнодеталей у свідомісній моделі українця.

У контексті новоісторичної поетичної свідомості “побутові“ деталі несуть у собі цінну етноінформацію, що стала невід’ємною складовою національної образної свідомості українців. Зокрема, двір як центр етносередовища представлений у піснях нових часів виразно: двір, хата, комора, ворота, хвіртка, перелаз, криниця. До того ж, хата є безпосереднім центром побутових етноознак, вона найчастіше у пісенних текстах постає у етнодеталях: віконце, стіл, лава, скриня.

Архетипні образи-деталі побуту відіграють важливу роль у створенні образної моделі життя українського народу. Здебільшого вони проявляються у текстах народних пісень новітніх часів як суто функціональні (прикладні), але без цієї функціональності це були б загальні системи етноознак на рівні образної інтерпретації життя.

Побутові ознаки (образні) як етносистему доцільно розглянути на прикладі пісні “Ой виорю я нивку широкою“ [6, с. 626-627], записаної від Явдохи Зуїхи. У пісні представлено майже всі рівні етноознак побуту: це і екстер’єр: “Ой виорю я нивку широкою“ [6, с. 626]; і „рід“ як поняття системи: “та зберу я роду багатого“ [6, с. 626]; і сім’я, що зазнає вже соціального розшарування: “запросю сестру багатую та запросю сестру убогую“ [6, с. 626], “ой іде брат до комори“ [6, с. 626], “Багатая сестра край стола, а вбога-небога край порога“ [6, с. 626], “Якби ти, сестро, жупан мала“ [6, с. 627], “Як же ти, сестро, в сіренькій свитині“ [6, с. 627], “Багата сестра в злоті, кармазині“ [6, с. 626] та ін. Образна етнодеталь у пісні підкреслює заданість, обумовленість архетипів “добра доля“ – “лиха доля“.

Сегмент “людські типи“, у розглянутих нами піснях, точно відповідає соціальній і історичній специфіці відображуваної епохи: козак, дівчина, мати, батько, боат, сестра, дитина, син, молодиця, сусіди, вороги, люди, товариш, друг, чумак, шинкарка, офіцери, рекрути, хазяїн, хлопці, браття, бассарабці, турки-шведи, гайдамаки, запорожець, жовніри, цар та ін. Слід також зауважити, що хлопець (парубок, син) дівчина – головні герої пісень усіх жанрів родинно-побутових, соціально-побутових (ліричних) пісень дещо поступаються їм за частотою вживання образи матері, батька, сестри, брата. Інші соціальні типи у родинно-побутових, соціально-побутових та історичних піснях з’являються відповідно до нової епохи, зумовлені нею, “діють“ тимчасово у межах свого часу.

У календарно-обрядових та ліричних піснях архетипний пласт інформації фіксується у залежності від рівня сприйняття специфіки епохи. На архетипно-образному рівні знакові моделі присутні виразно. Ось як виглядає рівень архетипно-образної наповненості:

Функціональні етнічні архетипи (означення життя і побуту на всіх рівнях):

КВІТИ – любисток, м’ята, барвінок, ружа.

КУЩІ, ДЕРЕВА – терен, глід, верба, тополя, явір, дуб, смерека.

ПТАХИ – голуб, орел, чайка, сокіл, шуліка.

ТВАРИНИ- кінь, віл, осел, корова, вівця.

ПРИРОДА – поле, ліс, долина, лука, озеро.

ОДЯГ – свита, кожух, жупан, свитка, черевики, китайка.

СТРАВА – вареники, макорженики, куліш, узвар, горілка, хліб, калач.

ЗНАРЯДДЯ ПРАЦІ – вила, граблі, коса.

ПОРТРЕТ ЛЮДИНИ – лице, руки, ноги, коси, очі.

ПОРТРЕТНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ – товстий, тонкий, блідий, рудий, красний, русявий, чорнявий, моторний, веселий, жвавий, жартівливий.

ТИПИ – парубок, дівчина, батько, мати, сестра, брат, дід, баба, наречений, наречена, боярин, дружка.

ВІКОВІ ХАРАКТЕРИСТИКИ – старий, молодий.

СТИХІЇ- вітер, дощ, мороз, сонце, злива.

ПОРИ РОКУ – весна, літо, осінь, зима.

ПОРИ ДНЯ – ранок, день, вечір, ніч.

СОЦІАЛЬНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ – багатий, бідний.

Такий системний підхід постає як спроба окреслити інформаційно-архетипну модель народної творчої свідомості українця, а у виявленні усіх рівнів архетипно-образної специфіки народної пісні потрібен тому, що перед нами представлена етнічна матриця традиційних означень українця на рівні образно-соціальному та образно-побутовому. Вичленення у тексті пісень відповідних архетипних елементів дасть не лише віковий зріз поетичної свідомості, а й відповідну складність структури тексту на міфологічному, фольклорному та художньому рівнях. Інформаційно-архетипна модель образних архетипів народної творчої свідомості українця базується з залученням класифікації символів у народній культурі, запропованою О. Потебнею у праці “Символ і міф у народній культурі”, [7] та символів, введених до таблиці інформаційних ознак етнічного середовища, психофізичного та соціального виокремлення індивідуальності, запропонованої В. Буряком у дисертації “Фольклорне, художнє та публіцистичне мислення у контексті інтелектуально-образної еволюції” [2].

Дослідивши етнопобутові образи-деталі в контексті новоісторичної народної свідомості, що відобразилася у піснях родинно-побутових і соціально-побутових, ми дійшли висновку, що реалії побуту відіграють важливу роль у створенні образної моделі життя українського народу. Здебільшого вони мають суто функціональне (прикладне), зображальне значення фонового характеру, але в окремих випадках спостерігається невід’ємний зв’язок з міфологічним мисленням праукраїнців, що виявляється в образах-архетипах.

Отже, вся образна система народної пісні постає у контексті тих чи інших факторів етносередовища на всіх рівнях буття (природа, побут, соціальний контекст, риси характеру), вона виконує функцію не тільки художнього відбиття інформації у контексті колективно-авторського, але й “допомагає” виявити магічний (архетипно-образний) контекст народного мислення, новочасної образної свідомості українців.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бодянский О. О народной поэзии славянских племен / О. Бодянский. – М.: В типографии Николая Степанова, 1837. – 139 с.
2. Буряк В.Д. Фольклорне, художнє та публіцистичнє мислення у контексті інтелектуально-образної еволюції. Дис. докт. філол. наук: 10.01.07. / Буряк Володимир Дмитрович. – К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2003. – 462 с.
3. Голосовкер Я. Э. Логика чудесного в эллинском мифе / Яков Эммануилович Голосовкер // Логика мифа – М.: Наука, 1987. – С. 19–37.
4. Колесса Філарет. Українська усна словесність. Загальний огляд / Колесса Ф. – Львів: Накл. фонду “Учітеся, брати мої”, 1938. – 645 с.
5. Костомаров, Н. И. Историческая поэзия и новые ее материалы / Николай Костомаров // Вестник Европы. – СПб., 1874. – Декабрь.
6. Пісні Явдохи Зуїхи. Записав Гнат Танцюра / Явдоха Зуїха. – К.: Наук. думка, 1965. – 810 с.
7. Потебня А. А. Символ и миф в народной культуре / А. А. Потебня. – М.: Лабиринт, 2000. – 473 с.
8. Франко І. Як виникають народні пісні / Франко І. // Вибрані статті про народну творчість. – К.: Вид-во АН УРСР. 1955. – 289 с.

АНОТАЦІЯ

Литвиненко Г. С. Етнічно-побутові архетипи народної пісні в контексті новітньоісторичної фольклорної свідомості.

У статті “Етнічно-побутові архетипи народної пісні в контексті новітньоісторичної фольклорної свідомості” аналізується архетипно-образний пласт поетичної народної пам’яті, робиться спроба представити архетипний рівень пісень пізнішого часу. Для аналізу вибірково беруться родинно-побутові, соціально-побутові та історичні пісні. Ми спостерігаємо поступову втрату архетипного пласту народної пісні і її “соціологізацію”. У статті виявляються ознаки побуту, які відіграють важливу роль у створенні образної моделі українського життя. Образна система народної пісні функціонує у контексті ознак етносередовища на всіх рівнях буття (природа, побут, соціальний контекст, риси характеру), вона несе не лише функцію художнього відбиття інформації у контексті колективно-авторського, але й “допомагає” виявити магічний (архетипно-образний) контекст народного мислення.

Ключові слова: архетипіка, архетипно-образна система, соціально-побутові пісні, історичні пісні, новоісторична поетична свідомість, етносередовище, міфологічне мислення.

АННОТАЦИЯ

Литвиненко Г.С. Этно-бытовые архетипы народной песни в контексте новоэтнического исторического фольклорного сознания.

В статье «Этно-бытовые архетипы народной песни в контексте новейшего исторического народного сознания» анализируется архетипно-образный пласт поэтической народной памяти, делается попытка представить архетипный уровень песен позднейшего времени. Для анализа выборочно берутся семейно-бытовые, социально-бытовые и исторические песни. Мы наблюдаем постепенную потерю архетипного пласта народной песни и ее «социологизации». В статье проявляются характеристики быта, которые играют важную роль в создании образной модели украинского бытия. Образность народной песни функционирует в контексте как признаки этнической среды на всех уровнях бытия (природа, быт, социальный контекст, черты характера), она несет не только функцию художественного отображения информации в контексте коллективно-авторского, но и «помогает» выявить магический (архетипно – образный) контекст народного мышления.

Ключевые слова: архетипика, архетипно-образная система, социально-бытовые песни, исторические песни, новоисторическое поэтическое сознание, этносреда, мифологическое мышление.

ANNOTATION

Lytvunenko G.S. Ethnic and Daily Life Folk Song Archetypes in the Context of a New Historical Folk Consciousness.

The article «Ethnic and Daily Life Folk Song Archetypes in the Context of a New Historical Folk Consciousness» analyzes the archetype and image-bearing layer of poetic folk memory, it attempts to introduce an archetypal level of later time songs as well. Family household songs, and social and daily life songs, and historical songs are analyzed on a sample basis. The author traces a gradual loss of archetypal layer of folk song poetics and its “socialization”. The article reveals the features of everyday life which have been critical to the shaping of Ukrainian lifestyle image-bearing model. The image-bearing system of folk songs functions in the context of the ethnic environment at all levels of life (including nature, everyday life, social context, and character traits); it is not only a function of artistic representation of information in the context of the collective authorial, but it also helps detect the magic (archetype and image-bearing) context of popular thinking.

Key words: archetypics, archetype and image-bearing system, social and daily life songs, historical songs, new historical poetic consciousness, ethnic environment, mythological thinking.